

НІКУЛЬШИНА Т. М.

*Автомобільно-дорожній інститут Донецького національного
технічного університету*

ТЕОРІЯ МОЖЛИВИХ СВІТІВ: ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Статтю присвячено дослідженню логіко-філософського та лінгвістичного аспектів теорії можливих світів. Уточнено зміст поняття “можливі світи”. Розкрито особливості семантики можливих світів. Багатовекторність вивчення досліджуваного поняття визначає актуальність проведеного дослідження.

Ключові слова: теорія можливих світів, можливість, необхідність, реальність, модальна логіка, теорія модальності, ментальний простір.

Статья посвящена исследованию логико-философского и лингвистического аспектов теории возможных миров. Детализировано содержание понятия “возможные миры”. Раскрыты особенности семантики возможных миров. Многовекторность изучения анализируемого понятия определяет актуальность данного исследования.

Ключевые слова: теория возможных миров, возможность, необходимость, реальность, модальная логика, теория модальности, ментальное пространство.

The article is devoted to the study of logical, philosophical and linguistic aspects of the theory of possible worlds. The notion “possible worlds” is investigated and detailed. The peculiarities of the semantics of possible worlds are highlighted. Plurality of views indicates the necessity of the research.

Key words: theory of possible worlds, possibility, necessity, reality, modal logics, theory of modality, mental space.

Актуальність обраної теми зумовлена важливістю дослідження проблеми мультиверсуму, генерацією нових теорій та уявлень про світ, оскільки введення ідеї множинності світів протистоїть класичним уявленням про єдиний незмінний світ.

Мета статті полягає в дослідженні логіко-філософського та лінгвістичного аспектів теорії можливих світів. Дослідження поставленої мети реалізується шляхом вирішення таких основних питань:

- ✓ уточнити зміст поняття “можливі світи”;
- ✓ визначити розуміння категорії можливості та дійсності;
- ✓ розкрити особливості семантики можливих світів.

Предметом вивчення становить логіко-філософський та лінгвістичний аспекти.

Об’єктом дослідження є можливі світи.

У семантичному просторі мови існують світи, які не є копіями того, що існує у дійсності насправді. Ці мисленнєві простори отримали назву “можливі світи”. У *Всесвітній енциклопедії* відзначається, що можливі світи – це філософське поняття, що “фіксує міркований стан буття, альтернативний наявному” [1:173].

Репрезентовані за допомогою мовних засобів можливі світи – це світи нашої свідомості. Вони відрізняються від дійсного стану речей, від того звичайного світу, який нас оточує.

Можливість і дійсність – категорії, за допомогою яких віддзеркалюється розвиток матеріального світу. Можливість і дійсність – це “модальні характеристики буття, які виражають, з одного боку, тенденцію становлення, а з іншого – існуючу реальність” [1:173].

Категорія можливості “фіксує об’єктивну тенденцію розвитку існуючих явищ, наявність умов їх виникнення або, як мінімум, відсутність обставин, що перешкоджають цьому виникненню” [2:69–70]. Можливість виводить нас за межі дійсності. Категорія дійсності – це “об’єкт (предмет, стан, ситуація), який вже існує як реалізація певної можливості виникнення” [2:70].

Аристотель за допомогою таких введених ним понять як “можливість” та “дійсність” конкретизує відношення між формою та матерією. Ці поняття дозволяють надати уявлення про відносини матерії та форми у динаміці, у руху: “Набуваючи форму, матерія змінює стан можливості на стан дійсності” [3:43–44].

Дійсність можна розглядати як потенційну перспективу можливості. Поняття “можливість” та “дійсність” становлять базис логічної теорії модальності Аристотеля, детермінуючи класифікацію суджень за критерієм модальності.

Поняття можливого світу – одне з найстаріших понять логічної та філософської теорії модальностей.

Ідея можливих світів виникла у зв’язку із розвитком модальної логіки, яка вважається одним із найважливіших розділів математичної логіки.

Модальна логіка – це логічна система, яка вивчає “структуру розмірковувань, до складу яких входять модальності (модальні оператори): “необхідно”, “можливо”, “дійсно”, “випадково” – та їх заперечення” [2:288].

Модальність (у логіці) (лат. *modus* – міра, спосіб) – “характеристика суджень за силою висловлюваного у ньому ствердження” [2:289].

Саме Аристотель першим зацікавився модальністю. Він розпочав вивчення таких модальних понять, як “необхідно”, “можливо”, “випадково”. У судженні він виділяв два взаємодіючих поняття: суб’єкт та предикат. Зв’язок цих понять може передати ті чи інші особливості буття. Він розрізняв судження за якістю (стверджувальні/заперечні), кількістю (загальні, окремі, одиничні, невизначені), істинністю (істинні/хибні) та модальністю. Щодо останнього критерію філософ розрізняв судження проблематичні (судження можливості), асертоїчні (судження дійсності), аподиктичні (судження необхідності), а також достовірні та вірогідні.

Аристотель вважається засновником науки логіки. Як зазначає один із спеціалістів в області історії філософії А. М. Чанишев [3:112], Аристотелю було невідомо слово “логіка” як іменник. Філософ знав прикметник “логікос” (той, що має відношення до слова). Слово “логіка” як іменник з’явилося лише у елліністично-римські часи. Сам же Аристотель назвав свою науку аналітикою. Саме таку назву мають його головні роботи з логіки – “Перша аналітика” та “Друга аналітика”.

Аристотель поділив усе “суще” на дві сфери – ту, що існує як дійсність, і ту, що існує як можливість: “... у кожному роді ми розрізняли [існуюче] як дійсність і як можливість ... деякі [речі] існують і як можливість, і як дійсність, але не одночасно, і це не стосується одного й того ж (так, наприклад, тепле як можливість, але холодне як дійсність)” [4:104].

Концепція модальностей Аристотеля не втратила своєї актуальності до цього часу, складаючи основу багатьох сучасних досліджень. Логіка, яка була заснована на вченні Аристотеля, існувала до початку ХХ століття. Вона має назву традиційної формальної логіки. На початку ХХ століття у логіці відбулася своєрідна наукова революція, пов’язана із широким використанням методів так званої символічної або математичної логіки, ідеї якої були запропоновані визначним німецьким філософом та вченим Готфрідом Вільгельмом Лейбніцем, який наголошував на можливості та продуктивності зведення розмірковувань до обчислювань.

Саме Г. В. Лейбніц триста років тому уперше застосував термін “можливі світи” у своїй найбільш видатній філософській праці

“Теодицея” (1710 р.), повна назва якої – “Досвід теодицеї про благодать Божу, свободу людини та початок зла”.

Розмірковуючи про створення світу, Г. В. Лейбніц стверджував, що Божественний розум неодмінно та завжди має варіант нескінченної кількості світів, але Бог обирає найкращий з цих світів, створюючи його таким, яким він є: “Я розумію *світ* [виділено курсивом Г. В. Лейбніцем – примітка Т. Н.] як усі наслідки і усю сукупність існуючих речей, щоб вже неможна було стверджувати, що начебто можуть існувати ще багато світів у різні часи та у різних місцях. Тому що усіх їх у сукупності слід вважати як один світ, або, якщо завгодно, як один універсум. І коли усі часи та усі місця у цьому універсумі будуть заповнені, все ж залишається вірним, що їх можна було б заповнити нескінченно різноманітними засобами, і що існує нескінченна кількість можливих світів, серед яких Бог необхідно обрав найкращий, тому що він усе робить відповідно до вимог найвищого розуму” [5:135–136].

Теорія можливих світів постульована Г. В. Лейбніцем для метафізичного обґрунтування свободи Бога у процесі створення нашого світу. Воля Бога не обмежена лише однією дійсністю і має перед собою безліч можливих світів. Як відзначає Г. В. Лейбніц, “Споглядаючи за можливим світом, який він вирішив створити, Бог передбачив у ньому все” [5:136].

Г. В. Лейбніц дотримується наступного розуміння можливості та необхідності: “деякі речі можливі, але, не будучи, однак, необхідними, реально не існують” [6:308]. У філософії Г. В. Лейбніца було висунуто ідею конкуренції між різними можливостями як варіантами світу та певною шкалою ймовірних реалізацій різних версій буття.

Дослідженням модальностей засобами математичної (символічної) логіки було розпочато Д. Льюїсом та Я. Лукасевичем [2:289]. Вони запропонували системи модальної логіки, в яких модальність має абсолютний характер, тобто надаються висловлювання безвідносно до будь-якого іншого висловлювання. Д. Льюїс та Я. Лукасевич побудували перші в сучасній логіці модальні логіки, які досліджували поняття необхідності, можливості, випадковості тощо, поновлюючи таким чином тему модальностей, якою активно займалися ще Аристотель та середньовічні логіки.

На думку Д. Льюїса, “існує безліч світів, і, оскільки існує чисельні засоби їх репрезентації, то, отже, існує їх незчисленна кількість” [7:2]. Ці

світи можуть знаходитися на більшій або меншій відстані від нашого дійсного світу. Події у таких світах можуть мати місце одночасно з подіями у нашому реальному житті, раніше або пізніше. Д. Льюїс порівнює можливі світи з “віддаленими планетами” [7:3]. Можливі світи не є результатом наших зусиль, і ми не маємо жодного відношення до їх виникнення. Можливі світи не перехреснюються, вони ізольовані один від одного, між їх складовими не існує ані часових, ані просторових відношень. Події, які трапляються в одному світі, не впливають на події в іншому. Виключення складають можливо повторювальні складові компоненти, тобто деякі елементи можуть бути складовими різних можливих світів [7:2]. Згадаємо точку зору Г. В. Лейбніца, який у “Теодицеї” писав: “Необхідно знати, що усе *пов’язане* [виділено курсивом Г. В. Лейбніцем – примітка Т. Н.] у кожному з можливих світів; універсум, яким би він не був, у своїй сукупності становить ніби океан; найнезначніший рух у ньому розповсюджує свою дію на найвіддаленішу відстань, хоча ця дія менше відчутна із зростанням відстані” [5:136].

Ф. Брікер критикує положення Д. Льюїса про часову та просторову ізоляцію, підкреслюючи, що “можливі світи не можуть бути повністю та у всіх аспектах ізольовані” [8:31].

Д. Льюїс наголошує на однаковому онтологічному статусі можливих світів та дійсного світу, тобто світу, в якому ми живемо. Але мимоволі виникає питання про таку невідповідність. У можливому світі усе метафізично. Метафізична реальність – це те, про що ми думаємо. У реальному світі усе фізично, усе матеріально.

Засновниками семантики можливих світів вважаються Я. Хінтікка [9] та У. Еко [10], які застосували ідею Г. В. Лейбніца як засаду для своїх теоретичних досліджень у другій половині ХХ століття. На думку фінського логіка Я. Хінтікки, поняття можливого світу становить “одне з найстаріших та найбільш корисних понять логічної та філософської теорії модальностей” [9:228].

Усередині та наприкінці ХХ століття увагу лінгвістів було сконцентровано на питаннях семантики в аспекті як сприйняття мовлення, так й її породження. Особлива увага приділялася семантиці можливих світів, яка є “різною – як по суті, так й відповідно до засобів її втілення у мові” [11:109]. Семантика можливих світів базується на

припущенні, що “не всі можливі світи мають однакове значення для нашої мети – не всі можливі світи мають однакові можливості” [9:228].

Теорія можливих світів породжує чисельні питання, відповіді на які ми досі не отримали. Так, вирішення проблеми логічного усеведення, відповідно до Я. Хінтікки, повинно елімінувати припущення, що “кожен епістемічно можливий світ логічно є можливим” [9:232]. Разом з тим виникає інша складність – формулювання розумного сприйняття та розуміння світів, які логічно неможливі, а епістемічно можливі. Адже людина не в змозі усвідомити логічні наслідки тих речей або подій, які їй добре відомі.

Поняття “можливий світ” інтерпретується як можливий стан речей або як можливий напрямок подій. Я. Хінтікка, досліджуючи проблему знання з точки зору можливих світів, “ідеальних умоглядних світоглядних систем, індивідуума або суспільства”, дійшов висновку щодо неможливості звести знання та думку в одну опозицію. На думку Я. Хінтікки, знання здійснене істинно в одному з можливих світів, який співпадає з реальністю, проте думка істинна в одному з можливих світів, що співпадає або не співпадає з реальним.

Питання, які цікавили Я. Хінтікка, стосуються можливості існування неіснуючих об’єктів. Він відзначає, що багато філософів мають певні сумніви, а деякі навіть спростовують існування неіснуючих предметів. Фінський вчений не поділяє таку точку зору, аргументуючи свою позицію наступним чином: “існують нереалізовані можливості (тобто можливий стан речей та можливі передумови розвитку подій, які не втілилися у реальному житті), а отже, й нереалізовані неіснуючі предмети як прояв нереалізованих можливостей” [12:37]. Помилка філософів, на його думку, становить їх підхід, який досліджує дану проблему скоріше з синтаксичної точки зору, ніж семантичної. Я. Хінтікка наголошує також на неоднорідності неіснуючих предметів [12:41].

Семантика можливих світів як модальна концепція у контексті неklasичної логіки була розроблена Я. Хінтікком з урахуванням ігрових інтерпретацій логічних процедур.

Вузьке розуміння можливого світу зводиться до уявних світів, зображених у художніх творах, тобто до тих світів, де живуть та діють вигадані авторами персонажі.

У найбільш загальному вигляді теорія можливих світів тлумачиться таким чином: “Постулюється наявність великої кількості “світів”; і серед цієї кількості існує один реальний світ, в якому ми мешкаємо, інші становлять “можливі світи” [13:6].

Ідея про те, що дійсне може мати не один, а декілька варіантів розвитку у майбутньому, доповнює загальний зміст поняття “можливий світ”.

Можливі світи – це гіпотетичні світи, світи нашої свідомості. Вони становлять альтернативні світи з набором можливих альтернатив та варіантів.

Багатовекторність поняття “можливі світи” породжує чисельні синонімічні номінанти: *possible world = mental space* [14]; *possible worlds = world-futures = world-slices* [15]; *possible worlds = state of affairs* [16].

Ф. Джексон відзначає, що, аналізуючи особливості можливих світів, проблема може виникнути внаслідок непорозуміння позицій, з яких досліджується дане поняття – метафізичної або концептуальної [17:70].

Якщо в філософії, логіці та математиці проблема можливих світів досліджується вже не одне десятиліття, й навіть століття, проте в лінгвістиці шляхи вирішення цієї цікавої проблеми лише накреслюються. Теорія можливих світів, залишивши терени логіко-філософського напрямку, стає об’єктом лінгвістичних досліджень. Незважаючи на існування цілої низки невирішених питань та проблем, ідея можливих світів викликає велику зацікавленість дослідників-мовознавців [11; 13; 14; 18].

Розвиваючи ідею можливих світів, Ж. Фоконьє [14], ввів поняття ментального простору (*mental space*) як аналог можливого світу, репрезентуючи його як деякий ментальний конструкт, теоретично втілюючи наші уявлення про те, що будь-яка ситуація або подія дійсного світу може бути тією або іншою у даний момент часу. У нашій голові завжди є декілька альтернативних варіантів щодо вже існуючого. Відповідно до теорії Ж. Фоконьє, ментальний простір моделюється з фреймів різних типів – специфічних (*a specific frame*), загальних (*a more generic frame*) та узагальнюючих (*a yet more generic frame*) [14:352].

Основу сучасного лінгвістичного розуміння модальності складають як логічні поняття, так і філософські категорії, тому що підміна

лінгвістичних понять суто логічними або суто філософськими значно звужують можливості мовознавчої науки.

До сьогодні семантика можливих світів як об'єкт лінгвістичного дослідження розглядалася на морфологічному та синтаксичному рівнях, репрезентуючись за допомогою модальних слів та словосполучень, часток, сполучників, різних конструкцій. Але ми вважаємо, що такий підхід обмежує вивчення семантики можливих світів, звужуючи межі дослідження ірреального. Слід відзначити, що можливий світ – це не тільки модальність. Його можливо проаналізувати за рахунок залучення багатьох мовних засобів та розглянути у різних аспектах.

У російському мовознавстві дослідженням даної проблеми активно й плідно займається О. П. Бабушкін, монографія якого “Возможные миры” в семантическом пространстве языка” [13], на думку відомого вченого О. С. Кубрякової, “є не тільки сучасною [книжкою], не тільки робить внесок у досліджувані проблеми можливих світів та розуміння того, як міркує людина та з якими надзвичайно складними ментальними просторами має справу її свідомість, але й красномовно свідчить про незвичайні обрії, які відкриває перед людиною знання мови, і як суттєво розширює мова межі нашого пізнання і нашого уявлення” [19:280].

Можливі світи розглядаються як щось умірковане, але те, що не відтворює реальний стан речей. Ці мисленнєві простори, які “існують у семантичному просторі мови, моделюються мисленнєвими здібностями людини, які можуть виходити за межі дійсності, тобто суцього буття. Їх гіпотетична віддаленість або наближеність до оригіналу визначається когнітивним досвідом людини” [13:4].

Один з перших російських лінгвістів, хто звернув увагу на існування опозиції “світ – світи” у російській національній свідомості, був Ю. С. Степанов [20]. Він розглядає мовні дані крізь призму двох підсистем в устрої мови – семантики та референції.

У семантичному ракурсі процес освоєння світу, на думку Ю. В. Степанова [20], здійснюється за напрямком граматичної категорії “особовості – безособовості”. Основу референції складає ідея не просторової визначеності речі, а її логічної визначеності. З точки зору референції світ досліджується людиною “від себе”, за напрямком до найближчого простору до того, що існує “поза тобою”, за межами особистого “я”, до більш віддаленого. Ю. В. Степанов зазначає, що “подібно тому світу, в якому я дійсно живу (ходжу, дію), побудовано

також більш віддалений світ, в якому я можу жити, (рухатися, діяти), і ще більш віддалений світ, в якому я міг би діяти, (але навряд чи буду, оскільки він дуже віддалений), і ще більш віддалений світ, в якому я ніколи не можу бути, тому що він занадто віддалений, але який я можу уявити точно таким чином, як й усі попередні, але лише – і тільки – у думках” [20:11]. Безумовно, що такий трактовці “можливих світів” Ю. С. Степановим передують положення фінського вченого Я. Хінтіккі про те, що “можливі світи – це можливий стан речей щодо суб’єкта, який знаходиться у реальному світі і своє реальне “я” проектує у інші мисленнєві простори” [9:229].

Простір можливого світу моделюється безліччю потенційно можливих наслідків, кожен з яких відповідає дійсності в її проекції на можливий світ. Саме варіації можливостей формують зміст поняття “можливі світи”.

Можливе виявляється лише ім’ям, яким користуються під час висловлювання про можливі світи та їх структуру.

Теорія “можливих світів”, зарекомендувавши себе у практиці логічних і математичних інтерпретацій, сьогодні використовується у мовознавстві у широкому спектрі досліджень художнього дискурсу [21; 22; 23]. Придумане автором багатосвіття імітує дійсність як одну із версій світу, що у художньому просторі, “вербально репрезентуючись, “схоплене” мовним знаком” [13:79].

З філософської точки зору реальний світ розглядається лише як один із можливих. Філософія можливих світів у тому, що абсолютної істини не існує, вона залежить від спостерігача та свідків подій.

Для класичної логіки річ існує або не існує, і немає ніяких інших варіантів. Але у реальному житті та науці мова йдеться не тільки про те, що існує або відсутнє у дійсності, але й про те, що може бути, повинно бути чи не повинно бути. Дійсний стан речей або хід подій можна розглядати як реалізацію однієї з багатьох можливостей, а дійсний світ – як один з безлічі можливих світів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Наприкінці 80-х років ХХ століття поняття можливих світів було розширене ідеями паралельних світів, віртуальних реальностей, що виражає новий досвід людини, пов’язаний з розвитком новітніх технологій та старими проблемами, що відкрилися наново.

Актуалізація ситуації паралельного світу має місце під час подій, які відбуваються одночасно з зображуваним станом речей.

Одним із типів можливих світів становить світ віртуальної реальності. Відповідно до словникового тлумачення, “віртуальна реальність – це модельне відображення квазіреальності за допомогою певних технологій та технічних засобів, які дозволяють забезпечити часткове або повне занурення людини у ці відображення та створити ілюзію дійсності” [24].

Комп’ютерні технології найкраще реалізують потрапляння людини до штучного світу, що створюється за допомогою технічних засобів. Віртуальна реальність акцентує увагу на актуалізації можливих варіантів подій або об’єктів, які насправді можуть і не існувати. Виникнення глобальної мережі INTERNET дозволило створити нічим не обмежені можливості подорожей до віртуальних світів.

Нові можливості, які відкриваються завдяки комп’ютерним технологіям, дозволяють задовольнити найважливіші проблеми людської психіки, пов’язані з проривом за межі реального.

У різних галузях науки – філософії, логіці, математиці, психології – ідея можливих світів породжує безліч питань: Що таке мультиверсум? Як далеко поширюється множинність світу? Що таке реальний світ насправді? Ці питання залишаються відкритими, хоча й ведуться плідні дискусії, оскільки зміст таких питань протистоїть класичним уявленням про унікальність Всесвіту.

Розглядаючи дійсний світ лише як один з можливих світів, теорія множинності можливих світів позбавляє нас унікальності світу, в якому ми живемо. Світ замінюється на світи, які становлять лише версії.

Логіко-філософський та лінгвістичний аспекти теорії можливих світів не вичерпуються наведеними у даному розділі положеннями. Ми вважаємо, що запропонований нами огляд дозволить зрозуміти суть досліджуваного поняття.

Можливі світи – це дуже складна філософська, логічна та математична проблема. Ми висвітлюємо її тільки у вузькому аспекті, необхідному для завдань нашого дослідження. У цьому розділі зроблено спробу розкрити деякі логіко-філософські та лінгвістичні питання множинності світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Всемирная энциклопедия: Философия* / [глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
2. *Философский словарь* / [ред. И. Т. Фролова]. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
3. *Чанышев А. Н.* Аристотель / Арсений Николаевич Чанышев. – М. : Мысль, 1981. – 200 с.
4. *Аристотель.* Физика : в 4 т. / Аристотель ; [пер. В. П. Карпова]. – М. : Мысль, 1981. – Т. 3. – С. 59–260.
5. *Лейбниц Г. В.* Опыты теодицеи о благодати Божией, свободе человека и начале зла : в 4 т. / Готфрид Вильгельм Лейбниц ; [пер. с франц., редкол. : Б. Э. Быховский, Г. Г. Майоров, И. С. Нарский и др.]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 4 – 554 с.
6. *Лейбниц Г. В.* О свободе : в 4 т. / Готфрид Вильгельм Лейбниц ; [пер. с лат. Н. А. Федорова ; ред. и сост., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов]. – М. : Мысль, 1982. – Т. 1 – С. 307–317.
7. *Lewis D. K.* On the Plurality of Worlds / David K. Lewis. – Oxford : Basil Blackwell Publishing, 1986.
8. *Bricker Ph.* Island Universes and the Analysis of Modality // *Reality and Humean Supervenience: essays on the philosophy of David Lewis* / G. Preyer, F. Siebelt. – Lanham: Rowman & Littlefield, 2001. – P. 27–56.
9. *Хинтикка Я.* Логико-эпистемологические исследования / Яако Хинтикка // [ред. : В. Н. Садовский, В. А. Смирнов]. – М. : Прогресс, 1980. – 447 с.
10. *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко. – ТОО ТК : “Петрополис”, 1998. – 432 с.
11. *Черемисина Н. В.* Семантика возможных миров и лексико-семантические законы / Н. В. Черемисина // *Филологические науки.* – 1991. – № 2. – С. 111–117.
12. *Hintikka J.* Are There Nonexistent Objects? Why not? But Where Are They? / Jaakko Hintikka, Merrill B. Hintikka // *The logic of epistemology and the epistemology of the logic : selected essays* / J. Hintikka, M. B. Hintikka. – Springer, 1989. – P. 37–44.
13. *Бабушкин А. П.* “Возможные миры” в семантическом пространстве языка / Александр Петрович Бабушкин. – Воронеж : Воронежск. гос. ун-т, 2001. – 86 с.
14. *Fauconnier G.* Mental Spaces / G. Fauconnier // *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* / D. Geeraerts, H. Cuyckens. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – P. 351–376.
15. *Lycan W. G.* Real Conditionals / William G. Lycan. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 240 p.
16. *Possible worlds* // *An Account of Abstract Possible Worlds* / Ch. Menzel // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cmenzel@tamu.edu>.
17. *Jackson F.* From Metaphysics to Ethics : A Defence of Conceptual Analysis / Frank Jackson. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 192 p.
18. *Левицький А. Е.* Когнітивні та комунікативні особливості відтворення дійсності (на матеріалі сучасної англомовної художньої прози) / А. Е. Левицький, І. І. Савчук // *Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць / відп. ред. Олександр Іванович Чередниченко.* – 2008. – Вип. 24, ч. 2. – С. 186–191.
19. *Кубрякова Е. С.* Рецензия на “Бабушкин А. П. “Возможные миры” в семантическом пространстве языка / Елена Самойловна Кубрякова // *Вестник ВГУ. – Серия “Гуманитарные науки”.* – 2002. – № 1. – С. 278–281.
20. *Степанов Ю. С.* Пространство и миры – новый, “воображаемый”, “ментальный” и прочие / Юрий Сергеевич Степанов // *Философия языка: в границах и вне границ. Международная серия монографий.* – Харьков : Око, 1994. – Т. 2. – С. 3–18.
21. *Істоміна О. М.* Опозиція свій / чужий у дослідженні “можливих світів” концепту споживання / О. М. Істоміна // *Когнітивна лінгвістика.* – Харків, 2009. – № 848. – С. 31–34.
22. *Кагановська О. М.* Когнітивний аспект проблеми “градації” текстових концептів (на матеріалі сучасної французької прози) [Електронний ресурс] / Олена Марківна Кагановська. – Режим доступа : <http://web.znu.edu.ua/herald/articles/755.pdf>.
23. *Обелець Ю. А.* Темпоральна структура можливих світів художнього тексту (на матеріалі англомовної прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Юлія Анатоліївна Обелець ; Одеськ. нац. ун-т. – Одеса, 2006. – 21 с.
24. *Виртуальная реальность* [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://mirslovarei.com>.